समकालिके समाजे अहिंसायाः प्रासंगिकता

Marie-Hélène Gorisse

यद्धन्तुं नाशं कर्तुमिच्छतीति तस्य कर्म ताडनादि हिंसेति । न हिंसा ऽहिंसा ।

प्रथमं कस्मात्समाजे मनुष्यान्योन्यान्वितेषु हिंसा वाऽहिंसा वा सम्भवतीति चेद् । विरोधस्य सम्भवाद् । सो ऽपि कुत इति चेद्। अनेकभिन्नमतजातस्य विसंवादस्य सम्भवाद् ।

एतादृशानां विरोधानां विश्लेषनोपकरणगुण इति तदहिंसास्वरूपं यदेस्तमिन्पत्रे ऽस्मभिः व्याख्यातं भविष्यति । आत्र विरोधन्निर्गमनार्थं पादत्रयं भवति :

– विसंवादस्य प्रकाशनमिति प्रथमं पादं
– वाद इति द्वितीयं
– वादफलस्थिरसिद्ध इति तृतीयपादं

पादे पादे यदि हिंसा भवेत्तर्हि विरोधविश्लेषविरामः संभवति । हिंसया हि विरोधः केवलं गुप्तः भवति । अतः परं स पुनरागन्तुम् साद शक्यते । इन्द्रियाणां वृत्तयः स्थिराः न सन्ति ।

पादे पादे तु यदि हिंसात्यक्त्वाऽहिंसा भावेत्तदा विरोधविश्लेषः शक्यः भवति ।

एवमुपकरणमित्यहिंसास्वरूपमस्ति । तदर्थमन्येष्वर्थेषु न तेन शब्देन किन्तु शान्तिरिति शब्देन peace इति प्रतीच्यः संकल्पः कृतवान् । यतः अवस्थात्वेति तयोः संकल्पयोर्स्वरूपमस्ति । इति Takeshi Ishida महोदयेन भिन्नदेशेषु शान्तिरिति संकल्पत इति पत्रे ।

तथाऽहिंसाविषये समकालिकसमाजस्य गुणधर्मत्रयं व्याख्यातव्यं :

– सर्वदेशसम्बन्धः

– प्रजाशासनादर्शस्य बृहत्त्व
– यन्त्राणां प्रयोगः

प्रथमं सर्वदेशसम्बन्ध भूत एकस्मिनेव अनेकविधसमाजे वसामः। इति Max Weber महोदयेन नयाचरो द्विधास्तीत्युक्तं । संक्षेपेन एकस्मिन् सङ्घे नयाचरेत्येकप्रकारः । बहिरभिमुख्यश्च नयाचरेत्यन्यत्प्रकारः ।

तथाहि यः कुलयुद्धे स्वदेशे कंश्चिद्मारयति सः वधः । किन्तु यः देशयुद्धे ऽन्यद्देशे कंश्चिद्मारयति सः स्वदेशानुरागी ।

तथा यदि सर्वदेशसम्बन्धो ऽस्ति तदा सर्वेषु समविधिसङ्घो ऽन्ताराष्ट्रियनियमो भविष्यति ।अत्र यावद्धिंसाचरो ऽन्तर्नयाचरो भवति तावद्सो ऽप्रसंगिकेत्युक्ता स्थगिता च कृतेत्यस्माकं प्रथमा प्रतिज्ञा ।

अन्यच्च अन्ताराष्ट्रियनियमैः हिंसाचरादेवं रक्षितो भूत्वा जपनदेशीयाः युद्धं प्रवेशाधिकरं त्यक्तवन्तः ।

अन्ताराष्ट्रियायाः धर्मयथाक्रममूलशन्त्याः संस्थानार्थं जपनदेशीयेषु युद्धं प्रवेशस्य राज्याधिकरं मास्तु बलंचान्ताराष्ट्रिययुद्धविरामोपाय मास्त्विति प्रसिद्धं ।

तदर्थं सर्वदाऽस्थापयितानि पृथिविवायुसमुद्रबलानि भविष्यन्ति । युद्धंच प्रवेशस्य राज्यनिर्णयः न प्रसिद्धं कादचन भविष्यतीति जपनदेशियैः तेषां संविधानस्य उत्तमे नवमे लेखे ।किन्तु तत्संकल्पस्यारम्भ एवास्ति जपनदेशस्य चाल्पबलमिदनिमस्ति ।

एतस्मिन्समाजे कथं जानेषम् च राज्यस्य च अहिंसेति चेद् । प्रजाशासनप्रभुत्वद्रवन्तेति ब्रुमाः ।

तथापि अनेकत्र शक्तिनिवेशनं प्राप्यैवाहिंसा भविष्यतीति गन्धिमहात्मना उक्तं ।तथाहि France देशस्य पुराणप्रजाशासने यावज् जानराज्याह्निकसम्बन्धस्य सभ वर्धनेन समाजसिद्धवृद्धी भवति तावद्धिंसाक्षयः भवतीति Shorter-Tilly महोदयभां France देशस्य राजद्रिहेषु हिंसाक्षय इति पत्रौक्तं ।

संक्षेपेन जानराज्यसम्भषनस्य सभस्थिरास्तित्वेन समाजे सिद्धः प्राप्य यन् न्यायेन वत्रे तद् ग्रहीतुं शक्यते ।तस्मादहिंसासम्भषनं फलवद् भवति ।

तथाहि संहताः कर्म परित्यक्त्वा France देशीयकर्मकरैः गुर्वनुमतयोऽष्टघण्ताकर्मदिनम्विषयविध्यादि अहिंसया प्राप्ताः ।

अन्यच्च हिंसाचारेन जनसभाः एव अस्तित्वसंशयमारोपिताः। तस्मात् जना अपि हिंसां निन्द्यन्ते ।

तस्माद् प्रभुत्वद्रवन्तया शक्तिभोगेन न केवलं प्रसंगिका किन्तु प्रजाशासनफलमप्यहिंसास्तीत्यस्माकं द्वितीयप्रतिज्ञा ।

समकालिकसमाजसंस्थानस्व रूपं त्वहिंसासिधार्थमलं नास्ति । संस्थानि हि मनुष्यकर्माणि सन्ति ।तस्मान्मनुष्यतैवाऽहिंसाप्रसादसुमुखा ।एवं गन्घिमहात्मनाऽहिंसा मनुष्यतायां श्रद्धामपेक्ष्यतैत्युक्तं ।

अत्र समकालिकसमाजस्यान्यन् मुख्यलक्षणं शिल्पतावृद्धिरस्ति ।

प्रथमं शिल्पतावृद्ध्या यन्त्राणां प्रयोगेन च व्यवहारिकजीवनस्य शंशयमधिगच्छति ।तस्माज् जनानां भूयोमात्रं बुद्धिमभ्यसितुं शक्यते ।यथोदाहरणं बहुदेशेषु जनभूयोमात्रस्यानुयोगेन प्राणदण्डः शारीरोदण्डः चापि निषिद्धौ ।तथापि गृहहिंसाचरानां निवारितार्थमधिकाधिकाः सभाः सन्ति ।

द्वितीयमहिंसा मनुष्यतागुणधर्ममात्रं नास्ति ।अहिंसा मनुष्यधर्मोऽपि ।

यन्त्रैः हि मनुष्यशक्तिर् जायते ।शक्तिप्रयोगे तु मनुष्यस्य काम इतरमनुष्यहिंसावहः ।

तथाहि बृहन्नाशार्थानां शस्त्राणां परमाण्वाग्नेयगुल्यादिनामस्तित्वेऽहिंसा मुख्या प्राणरुपा च भवति ।हिंसायां हि विषं विद्या ।

तथैवं शक्तिप्रयोगे मनुष्यस्य कामः पृथिवीहिंसावहः ।अत्र तस्याः पृथिवीहिंसायोऽतिप्रसङ्गे पर्यावरणशस्त्रविषयाः समाजे गाढं विचरिताः ।

यन्त्राणां प्रयोगेऽहिंसा मुख्या प्राणरुपा च भवतीत्यस्माकं

तृतीयप्रतिज्ञा ।

यथा समाप्तिः समकालिके समाजे ऽहिंसा :
– फलवदस्ति
– फलस्थिरसिद्धः करोति
– प्रति फलातिप्रसङ्गतश् च रक्षति

। एशा चैवं ज्ञता । अहिंसा न हि त्यक्तव्या । तस्यास्तु विवृतिः कर्तव्या । अधूनिकयन्त्राणा ; प्रयोगेन च सह भवति ।

अत एतस्मिन्वर्षशते ऽविष्कारसृष्टिभ्यां जीवनावस्थापरिणामाः गुरवः सन्ति । अन्यच्च ते परिणामाः सर्वातीतवर्षशतेषु परिणमेभ्यः गरिष्ठाः सन्ति ।

तस्मादहिंसाचरे भूत एवं शान्तिः न सर्वत्र भवति । कालक्रमेणैव तेषं गूढपरिणताणां पाकाः भविष्यन्ति ।

ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।